

УДК (UDC) 94 : 327 (4) «1920/1936»

DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.034

BLACK SEA STRAITS (1920-1936): THE STRUGGLE OF INTERNATIONAL ACTORS FOR CONTROL

Andrii Shevchuk,

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Zhytomyr Polytechnic State University,

Ukraine, 10005, Zhytomyr, Chudnivska, 103

Oksana Lytvynchuk,

e-mail: oksana.litva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5370-1674>

Zhytomyr Polytechnic State University,

Ukraine, 10005, Zhytomyr, Chudnivska, 103

Abstract

The article determines that after the First World War, a struggle between key actors for control over the Black Sea straits unfolded. The importance of this issue was dictated by the struggle against Soviet Russia and support for the White Guard movement, the desire to dominate the Ottoman Empire, etc. However, after the victory, rivalry began between the victorious Allies. The Treaty of Sèvres of 1920 guaranteed freedom of navigation for merchant and warships of any country in peace and war.

This model of status met the needs of Great Britain, which had a powerful navy and sought to dominate the region. However, this treaty did not take into account the interests of the nationalist movement of the Turkish people. The rivalry between the Allies and, most importantly, the success of the nationalists led to a revision of the status of the Straits.

At the Lausanne Conference of 1923, Turkey was able to improve its position due to its victories in the war with the Greeks and the French. While the passage of merchant ships was guaranteed, restrictions were imposed on the military. At the same time, due to the demilitarization of the Straits (the absence of fortifications and military forces), Turkey was deprived of real control over its territory. The declared participation of the League of Nations in the control of the Bosphorus and the Dardanelles proved to be ineffective due to the imperfection of its institutions.

The geopolitical changes of the 1930s led to a revision of the status of the Straits. M. Kemal managed to play on the contradictions between key international players and achieve the remilitarization of the Black Sea Straits. For the first time, the Black Sea and non-Black Sea states with different regimes in the Black Sea were separated. The attempt of the Allies, especially the United Kingdom, to guarantee the free stay of their fleet, even in peacetime, failed. However, with the help of the Montreux Convention, Turkey managed to achieve formal neutrality during World War II and entered the war on the side of the anti-Hitler coalition on February 23, 1945.

Keywords: Black Sea Straits, Turkey, international actors, international relations, diplomacy, international politics, international law

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ (1920-1936): БОРОТЬБА МІЖНАРОДНИХ АКТОРІВ ЗА КОНТРОЛЬ

Андрій Шевчук,

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
Україна, 10005, Житомир, Чуднівська, 103*

Оксана Литвинчук,

e-mail: oksana.litva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5370-1674>

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
Україна, 10005, Житомир, Чуднівська, 103*

Анотація

У статті визначено, що після Першої світової війни розгорнулася боротьба між ключовими акторами за контроль над Чорноморськими протоками. Важливість цього питання диктувалися боротьбою з Радянською Росією та підтримкою білогвардійського руху, бажанням домінувати в Османській імперії тощо. Проте після перемоги між союзниками-переможцями розпочалося суперництво. Севрський мирний договір 1920 р. гарантував свободу судноплавства торговельним та військовим кораблям будь-яких країн у мирний та військовий часи.

Така модель статусу відповідала потребам Великобританії, яка мала потужний військово-морський флот і прагнула домінувати в регіоні. Проте, цей договір не враховував інтересів націоналістичного руху турецького народу. Суперництво союзників та, головне, успіхи націоналістів призвели до перегляду статусу Проток.

На Лозаннській конференції 1923 р. Туреччина змогла покращити свої позиції за рахунок перемог у війні з греками та французами. Якщо проходження торговельних кораблів гарантувалося, то накладалися обмеження на військові. При цьому за рахунок демілітаризації Проток (відсутності укріплень та військових сил) Туреччину було позбавлено реального контролю над своєю територією. Задекларована участь у контролі над Босфором і Дарданеллами Ліги Націй виявилася неефективною через недосконалість її інститутів.

Геополітичні зміни 1930-х рр. призвели до перегляду статусу Проток. М. Кемаль зумів зіграти на протиріччях між ключовими міжнародними гравцями і досягнути ремілітаризації Чорноморських проток. Вперше було розділено чорноморські і нечорноморські держави з різними режимами перебування у Чорному морі. Спроба союзників, передусім Великобританії, гарантувати вільне перебування свого флоту, навіть у мирний час, виявилася невдалою. Проте, за допомогою Конвенції Монтре вдалося досягнути формального нейтралітету Туреччини під час Другої світової війни та її вступу у війну на боці антигітлерівської коаліції 23 лютого 1945 р.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Туреччина, міжнародні актори, міжнародні відносини, дипломатія, міжнародна політика, міжнародне право

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу та завершення епохи Холодної війни поставили перед багатьма країнами завдання пошуку свого місця у нових реаліях. Однією з країн, яка активно намагалася вибудувати свою стратегію розвитку, стала Турецька республіка. Транконтинентальна держава з 80-ти

мільйонним населенням, розташована на перехресті Європи та Азії, намагається визначити, де їй бути: в Європі чи на Близькому Сході, а можливо спробувати побудувати свою власну траєкторію у майбутнє? Туреччина, як член НАТО з 18 лютого 1952 р., виступала союзником Сполучених Штатів у стримуванні СРСР і його сателітів у Чорному морі. Фактично, вона повторювала завдання Османської імперії 19 ст., яка намагалася утримати Російську імперію в Чорному морі. Здійснювалося це через регулювання статусу Чорноморських проток (далі – Проток), особливо у частині проходження військового флоту. Контроль над Протоками давав можливість у 20 ст. країні займати свою нішу у світовій політиці. Дослідження статусу Босфор і Дарданелл допомагає зрозуміти складнощі геополітичних процесів, які відбуваються у регіоні. Протистояння за регулювання проходження торговельних і військових флотів має давнє коріння, яке вимагає ґрунтовного дослідження. Важливим є з'ясувати, як відбувалася боротьба міжнародних акторів і Туреччини за контроль над Протоками, якої політики дотримувалися Великобританія, Франція, США та Радянський Союз, як основні гравці у міжвоєнний період. На ці питання спробуємо дати відповідь у запропонованій публікації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Приступаючи до вивчення статусу Чорноморських проток від підписання Севрського договору 1920 р., який завершив Першу світову війну, до укладання Конвенції Монтре та боротьби міжнародних акторів за контроль над ними дослідники не можуть поскаржитися на брак уваги до даної тематики як серед вітчизняних, так і закордонних дослідників. Пояснити це можна увагою до регіону з боку істориків, політиків, політологів, дипломатів тощо; перебуванням предмету дослідження на стикові всесвітньої історії, міжнародних відносин, міжнародного права, політології. Ми ж зупинимося на аналізі наукового доробку окремих вчених, який, для зручності, здійснимо за хронологічним принципом: умов Севрського 1920 р. та Лозанського 1923 р. договорів, Конвенції Монтре 1936 р.

А. Монтгомері з самого початку уважав *Севрський договір* «мертворожденним». Проте причину цього він не пов'язував винятково з перемогами М. Кемалю, а аргументував боротьбою між союзниками по Антанті, передусім між Великобританією та Францією, меншою мірою – Італією, які реалізовували власні інтереси. Лише шляхом важких перемовин, торгів і компромісів їм вдалося прийти до підписання миру (Montgomery, 1972: 775). Р. Брутон переконаний, що умови Севрського договору були набагато більш жорсткими, ніж у Версальському договорі, що практично гарантувало його провал з самого початку. Чим успішнішими були дії М. Кемалю, тим більше він перетворювався у «...безглуздий документ з декількома знаменитими підписами у кінці» (Bruton, 2018: 12, 15).

С. Юрцевер вважає, що Севрський договір ніколи не міг бути прийнятий турецьким народом, так як не враховував національного суверенітету. Всі договори вважалися переможеними країнами несправедливими, які суперечили принципам рівності (Yurtsever, 2022: 217). Д. Фромкін аргументує, що Великобританія, яка була найбільше зацікавлена у розчленуванні Туреччини та контролі за Протоками, на той час вже не мала достатніх матеріальних і людських ресурсів для продовження своєї політики (Fromkin, 1989: 404).

Б. Шмітт пов'язував важкі умови післявоєнних договорів для Османської імперії та Болгарії з тим фактом, що при укладенні перемир'їв не було відсилань до «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона, тому союзники були звільнені від будь-яких зобов'язань. Всі ж укладені договори він уважав компромісом між ідеалізмом В. Вільсона й американського народу, вимогою французів про безпеку та вправним маневруванням Британії для захисту своїх інтересів (Schmitt, 1960: 101, 103-104).

С. Фей уважав Севрський договір принизливим. Натомість радянсько-турецький договір 1920 р. та наступні угоди відмінили політику ворожості, яка проводилася у 19 ст., та встановили дружбу між двома країнами. Лише наприкінці

Другої світової війни Й. Сталін зайняв більш агресивну політику (Fay, 1946: 482). Ж. Дітріх у 2003 р., досліджуючи турецьку зовнішню політику та її історичну спадщину, використовує термін «Севрський синдром». По суті, для кемалістської еліти залишалася переконання, що держава оточена ворогами, які намагаються її знищити й це було характерною рисою її соціального габітусу (Dietrich, 2003) (звички, жести, набуті програми поведінки індивіда, оцінки ним ситуації. – *Авт.*).

І. Гірітлі аналізує перебіг *Лозанської конференції* й акцентує увагу на прагненні турецької делегації визнання їхньої країни суверенною. На його переконання підписаний договір створив рівні умови між новою Туреччиною та переможцями у Першій світовій війні. Причина рівноправ'я полягала у боротьбі турецького народу за свою незалежність. Водночас він незгоден з тими колами, які стверджували, що «Лозанський мирний договір був поразкою», адже вдалося переглянути умови Севрського договору (Giritli, 1993: 474-475).

У свою чергу, на думку А.Ю. Йілмаз, Лозанський договір суттєво обмежував суверенні права Туреччини в Протоках. Це було пов'язано з демілітаризацією регіону, що ставило питання про захист району Босфор і Дарданелл. У безпековому ключі дослідник оцінює свободу проходження для військових кораблів. Водночас він позитивно оцінює підписання Конвенції Монтре, яка надала право Туреччині озброювати регіон для власної безпеки і надала країні більшого значення у міжнародному балансі сил (Yilmaz, 2022: 19). Ф. Браун, здійснивши компаративістський аналіз Севрського та Лозанського договорів, вважає причиною провалу першого – суворі умови, які були позбавлені великодушності чи державної мудрості. Натомість умови другого були більш справедливими (Brown, 1924: 113-114).

К. Октен, оцінюючи *Конвенцію Монтре*, головною причиною її укладення вважав демілітаризацію Проток і незахищеність Туреччини (Ökten, 2008: 55). Дж.К. Гуревіц наводить оцінку Й. Сталіним Конвенції Монтре, укладеної в умовах «британсько-радянського протистояння», як такої, що мала на меті «...тримати руку на горлі Росії». Особливо обурювало радянського диктатора, що Японія була одним з учасників Конвенції (Hurewitz, 1962: 605).

Х. Тосун доводить, що конвенція Монтре забезпечила власну безпеку Туреччини та гарантувала рівновагу в регіоні (Tosun, 1994: 111-112). Е. ДеЛюка, оцінюючи рішення Монтре, виокремлює два погляди спеціалістів у сфері дипломатичної історії, міжнародного права та європейських справ на результати конференції. Перший аналізує, який унікальний внесок зробила Конференція до історії міжнародних відносин. Другий є більш традиційним і стосується того, як Конвенція Монтре вплинула на європейський баланс сил і зачепила життєво важливі інтереси цих держав (DeLuca, 1975: 1).

Отже, серед дослідників виявилися різні погляди на боротьбу міжнародних акторів за контроль над Чорноморськими протоками у міжвоєнний період, що потребує додаткового уточнення окремих положень з використанням документів.

Метою статті є дослідження боротьби ключових держав за контроль над Чорноморськими протоками у міжвоєнний період. Для цього було охарактеризовано Севрський договір 1920 р., Лозанський договір 1923 р. та Конвенцію Монтре 1936 р., а також ряд інших угод, у яких віддзеркалено боротьбу окремих країн за вплив у Туреччині (франко-турецький і радянсько-турецький договори 1921 р., листування наркома закордонних справ Радянської Росії з М. Кемалем тощо). Автори детально вивчили та здійснили порівняння точок зору як західних, так і турецьких істориків, політологів, дослідників міжнародних відносин.

Методологія дослідження. Методологією дослідження є поєднання загальнонаукових (синтезу, аналізу й узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генеетичного, історико-системного, історико-типологічного та компаративістського) методів із принципами історизму, системності, науковості. Це дозволило визначити зміни у статусі Проток згідно міжнародних угод та позицію провідних акторів стосовно відкриття / закриття Босфору і Дарданелл для

торговельних і військових кораблів. Для дослідження статусу чорноморських проток використано неокласичний реалізм, коли держави реагують на невизначеність міжнародної анархії та прагнуть контролювати та формувати своє зовнішнє оточення. У неокласичному реалістичному світі на поведінку лідерів впливає як зовнішня, так і внутрішня політика (Rose, 1998: 152).

Досліджуючи статус Проток в історії та сьогоденні Туреччини варто стверджувати, що «...швидко зростаючі держави завжди виступають порушниками спокою, хоча б тому, що вони не бажають приймати інститути, розподіл кордонів та ієрархії політичного престижу, створені, коли вони були порівняно слабкими» (Rose, 1998: 171). Аналізуючи методологічні проблеми історії міжнародних відносин Енні ді Нольфо закликає розмежовувати «історію дипломатії» та «історію міжнародних відносин». До першої він відносить історіографічну реконструкцію відносин між династіями, дипломатичними корпусами і представниками, міністрами закордонних справ; у той час як до другої – дослідження різноманітних аспектів людської діяльності, але головним чином – вивчення політичного аспекту. Важливими є й зауваги автора до організації роботи дослідників з джерелами, яких він закликає відмовлятися від «спрощеного» хронологічного принципу (Nolfo, 2003a).

До теоретичного формату історії міжнародних відносин, яка поєднує риси історичних і політичних наук, зокрема всесвітньої історії, історії дипломатії, політології, теорії міжнародних відносин звертається В. Ластовський. Дослідник переконує, що упродовж 20 ст. цей напрям активно розвивався, а його результати використовуються для вивчення загальних міжнародних процесів. Протистояння політичних систем впливало на підбір історичних фактів і джерел (Lastovskyi, 2018), що знаходило відображення у дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна завершилася поразкою для Османської імперії, яка воювала на боці Четверного союзу¹. 30 жовтня 1918 р. султанський уряд на борту крейсера «Агамемнон» у порту Мудрос підписав перемир'я з країнами Антанти. За однією з умов договору союзники отримали право окупувати укріплення Проток (Kozytskyi, 2000: 77). Вже 13 листопада їхній флот пройшов через розміновані турками Дарданелли і 42 британських, французьких, італійських і грецьких кораблі підійшли до Стамбулу. Солдати армій Антанти промарширували вулицями під звуки військових оркестрів (Rogan, 2016: 385).

Першу спробу врегулювати статус Чорноморських проток після Першої світової війни було здійснено 10 серпня 1920 р. при підписанні Севрського мирного договору² з Османською імперією. Процес підготовки затягнувся, адже стосувався надзвичайно складного питання врегулювання цілого комплексу проблем на Близькому Сході. Цей договір було підписано останнім, а від першої неофіційної зустрічі Д. Ллойд Джорджа з Ж. Клемансо після перемир'я спочатку пройшло 16 місяців консультацій для досягнення згоди з суттєвих питань та ще чотири – на врегулювання решти справ і врешті-решт підписання (Fromkin, 1989: 403).

Країни-підписанти договору були розбиті на дві категорії – «Головні союзні держави» (Великобританія, Франція, Італія та Японія) та «Союзні держави» (Вірменія, Бельгія, Греція, Хіджаз, Польща, Португалія, Румунія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців). Прикметно, що лише Румунія та Вірменія були чорноморськими державами (Болгарія, Грузія, радянські Росія та Україна, уряд

¹ Ю. Роган пов'язував союз Османської імперії з Німеччиною територіальними претензіями Російської імперії на Стамбул і Протоки (Rogan, 2016: 357). Коли в 1915 р. з'явилася загроза, що Стамбул може потрапити до рук британців, 4 березня 1915 р. міністр закордонних справ С. Сазонов надіслав таємну циркулярну телеграму до Лондону та Парижу з вимогою Миколи II до союзників передати Протоки та прилеглі території, натомість обіцяючи з розумінням поставитися до планів з досягнення «національних амбіцій» в інших регіонах Османської імперії (Fromkin, 1989: 137).

² На думку французького президента Р. Пуанкаре, це було невдале місце підписання договору на який збиралася опертися Європа – Севр славився своїм фарфором, який є крихким і легко б'ється (Fromkin, 1989: 411).

Півдня Росії не були представлені). Бельгія, Польща, Португалія, Чехословаччина по суті навіть гіпотетично не мали ніяких зв'язків з Османською імперією. Врегулювання питання Босфору і Дарданелл було передбачено частиною III (Політичні положення) відділенням II (Ст. 37-61 та додатки 1-6) (Kuznetsov, 2013: 22-23). Проголошувалася свобода судноплавства для торговельного та військово-морського флотів будь-якої країни у мирний і військовий часи. У Протоках заборонялися будь-які військові дії та блокади, за винятком визначених Лігою Націй (Ст. 37).

Для нагляду за технічним станом судноплавства було створено незалежну від турецької влади спеціальну «Комісію Проток» (Ст. 38, 43)³. До її складу увійшли: США⁴ (коли забажають доєднатися), Великобританія, Франція, Італія, Японія та Росія (остання після того, як стане членом Ліги Націй). Для кожної з цих країн було передбачено по два голоси та по одному голосу мали Греція, Румунія, Болгарія і Туреччина (коли дві останні стануть членами Ліги Націй) (Ст. 38, 40). Керівництво здійснювала по черзі кожна з Головних союзних держав (Дод. 1). Юрисдикція Комісії поширювалася на Протоки і Мармурове море, включаючи води на три милі в море від кожного з входів (Ст. 39). Окремо було передбачено, що під час військових дій дозволялося проходження військових кораблів країн-противників з інтервалом у 24 год. (Ст. 57). При незгоді з рушеннями Комісії останньою інстанцією мала слугувати Ліга Націй (Ст. 61). Ф. Браун зазначав, що за умовами Севрського договору греки контролювали європейські береги Дарданелл (Brown, 1924: 113).

Такий спосіб врегулювання питання Проток був пролобійований Великобританією⁵, яка прагнула розчленувати Туреччину і позбавити її контролю над Протоками⁶. Натомість Франція, яка мала значні капіталовкладення у країні, прагнула зберегти її цілісність, обмежившись демілітаризацією та фінансовим контролем з боку європейських країн. Британська дипломатія небезпідставно уважала, що Франція буде намагатися встановити свій вплив у післявоєнній Туреччині, тому чинили опір (Montgomery, 1972: 777).

Врешті, обидві країни вирішили дотримуватися принципу відкриття Проток. Д. Ллойд Джордж аргументував свою позицію тим, що Османська імперія, пропустивши німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау», порушили «давнє право Османської імперії» про заборону проходження через Протоки іноземних військових кораблів. На його думку, такі дії на два роки продовжили Першу світову війну та сприяли «краху Росії». Тому союзники повинні були за допомогою військового контролю забезпечити свободу судноплавства (Montgomery, 1972: 780). Британський прем'єр розглядав грецький плацдарм в Анатолії та відкриття Проток «...як у мирний, так і у військовий час, для всіх торговельних і військових кораблів... під будь-яким прапором» як «найбільше досягнення війни проти Османської імперії» (Bruton, 2018: 9). На думку італійського дослідника Енні ді Нольфо, Комісія повинна була діяти під егідою Ліги націй і вільний рух Протоками був викликаний намаганнями союзників допомогти білому руху в Росії (Nolfo, 2003b: 96).

Таким чином, союзники забезпечили домінування у чорноморському регіоні.

³ На переконання І. Кулінича Протоки передавалися під міжнародне управління, а фактично під контроль Великобританії (Kulinich, 2003: 486).

⁴ На Лондонській конференції (лютий 1920 р.) США відмовилися від впливу на Стамбул і Протоки (Durosel, 1999: 29).

⁵ С. Фей, розглядаючи статус Проток у міжвоєнний період, переконує у традиційному зацікавленні Великобританії у контролі за Босфором і Дарданеллами, адже її дипломатія протягом півстоліття до Першої світової війни блокувала спроби російського флоту вийти з Чорного моря до Середземномор'я, щоб не допустити загрози своїм інтересам в регіоні, передусім на шляху до Індії через Суецький канал (Fay, 1946: 482-483).

⁶ Цікавою видається думка К. Октена, що союзники вели між собою боротьбу за встановлення контролю над Протоками. Великобританія виступила проти того, щоб Сполучені Штати отримали мандат на управління за аналогією з Панамським каналом і врешті домоглися щоб Протоки були «під контролем Ліги Націй» (Ökten, 2008: 38-39).

Потреби цього вони вбачали у розв'язанні цілого комплексу складних питань: збереження контролю над Османською імперією (у т.ч. і Стамбулом), доступ військово-морського флоту до північного узбережжя (як у випадку можливої перемоги антибільшовицького руху, а отже й гарантування отримання відповідних боргів і платежів за надану допомогу, так і у випадку перемоги Радянської Росії вони б отримували можливий плацдарм для інтервенції з повторенням сценарію Східної війни 1853-1856 рр.). Фактично цей договір виступав продовженням «доктрини домінування» у післявоєнній Європі, яку намагалися реалізувати, у т.ч. через діяльність Ліги Націй. Проте, не враховувалися нові реалії: втома Європи від війни, місце РСФРР у новому світоустрої, привабливість ліворадикальних, а згодом і праворадикальних ідей. Не приймалося до уваги й майбутнє турецького народу, якому відводилася роль мовчазного статиста. Саме тому повернення до статусу Проток незабаром повинно було постати перед міжнародними акторами.

* * *

У червні 1919 р. в Анатолії розпочався націоналістичний рух на чолі з Мустафою Кемалем, який виступив проти султана, договорів і Великобританії, яка підтримувала Грецію та владу Османської імперії. Турки відчайдушно захищалися та врешті змогли завдати поразки грекам (Dugosel, 1999: 29). Не останню роль у перемозі відіграла Радянська Росія, яка постачала зброю, боєприпаси та золото. 3 червня 1920 р. народний комісар закордонних справ РРФСР Г. Чичерін у своєму листі голові Великого національного зібрання Туреччини М. Кемалю визначив принципи співробітництва між двома країнами, де у п. 6 було зазначено про передачу питання про статус Проток конференції прибережних чорноморських держав (Letter from the People's Commissar...).

16 березня 1921 р. у Москві було підписано радянсько-турецький договір, який визначав територіальні межі на Кавказі. Згідно Ст. 5 передбачалася свобода торговельного судноплавства через Босфор і Дарданелли. Визначальним є те, що остаточне вирішення питання про статус Проток і Чорного моря планувалося вирішити на конференції чорноморських країн (без участі країн Антанти, які відігравали головну роль у тодішній системі міжнародних відносин. – Авт.) за умови, що не буде порушено суверенітету і безпеки «Туреччини і її столиці Константинополя» (Treaty between Russia and Turkey). Для Радянської Росії Московський договір мав велике значення. 22 вересня 1922 р. заступник наркома закордонних справ Л. Карахан надіслав телеграму до Великобританії. Стверджувалося, що єдиним документом стосовно Проток є згадуваний договір і Босфор і Дарданелли будуть відкриті лише для торговельних кораблів, а наступні перемовини можуть відбуватися лише за участі чорноморських держав (Ökten, 2008: 42).

Успіхи кемалістів змусили союзників по Антанті шукати шляхи розв'язання проблеми. 22 березня 1922 р. в Парижі розпочалося п'ятиденне засідання Ради міністрів союзників. Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Франції Р. Пуанкаре, міністри закордонних справ лорд Дж. Керзон (Великобританія) та К. Шанцер (Італія) намагалися визначити умови перемир'я між греками і турками та переглянути умови Севрського договору, враховуючи нові реалії – перемоги націоналістів. На конференції були присутні дві турецькі делегації: султанська зі Стамбулу та кемалістська з Анкари (керівник останньої вимагав відміни статей Севрського договору, які обмежували суверенітет).

Якщо з перемир'ям союзники швидко дійшли до компромісу, запропонувавши умови Стамбулу, Анкарі й Афінам, то територіальні питання і статус Проток викликали дискусії. Найбільш напружені перемовини були між Францією та Великобританією, хоча Р. Пуанкаре і пристав до позиції Дж. Керзона, щоб турки беззастережно прийняли британські пропозиції до вирішення проблеми Дарданелл. При обговоренні питання про встановлення контролю над Протоками було

запропоновано три варіанти: повна інтернаціоналізація, турецьке володіння під контролем союзників чи передача Туреччині контролю над Азіатською частиною (Скутарі), а союзникам залишити європейську частину Проток.

На конференції ослабла напруга, яка виникла між Францією та Великобританією, коли перші підписали 20 жовтня 1921 р. договір з Великим національним зібранням Туреччини про завершення війни⁷. Окремо на конференції було передбачено, що єдиною військовою силою в зоні Проток буде міжнародна комісія, якою «керуватиме турецький президент» (*The Sevres treaty revised, 1922: 211-214*). Фактично, спочатку перемоги союзників над Османською імперією зробили їх «самовдоволеними, зарозумілими і заздрісними один до одного». Оскільки британці більше всього вигравали від Севрського договору, то французи й італійці бажали його розвалу, щоб насолити Великобританії (Bruton, 2018: 17).

У серпні-вересні 1922 р. греки, після військової поразки, залишили Малу Азію. 11 жовтня країни Антанти, змушені були визнати турецький уряд, підписавши з урядом Анкари в місті Муданья перемир'я про евакуацію грецьких і своїх військ зі Східної Фракії. Окупаційні війська збереглися лише в Стамбулі та Протоках до підписання нової мирної угоди. Після скасування султанату 20 листопада 1922 р. у Лозанні розпочалися перемовини Туреччини з країнами-переможцями у Першій світовій війні (Kozyskyi, 2000: 79). Підсумовуючи фінал Севрського договору, Р. Брутон пояснює його фіаско втомою союзників від триваючої війни, високими політичними та фінансовими витратами на окупацію, байдужістю США до Ліги Націй і різними національними інтересами сторін (Bruton, 2018: 21). Водночас І. Гірітлі переконаний, що «...турецька нація багнетом розірвала Севрську ганчірку, яка була призначена для знищення турецької незалежності...» (Giritli, 1993: 476).

Після восьми місяців складних перемовин 24 липня 1923 р. було укладено Лозанський договір, повний компромісів. Зазначимо, що зі складу учасників, якщо порівнювати зі Севрським договором 1920 р., вибули Вірменія, Бельгія, Хіджаз, Польща, Португалія і Чехословаччина та залишилися Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія та Королівство сербів, хорватів і словенців. Склад підписантів у Лозанні був більш кваліфікованим, адже це були країни (можливо, крім Японії), які мали свої інтереси в Туреччині та чорноморському регіоні. Питання статусу Проток було викладено одразу після встановлення кордонів. Проголошувалися свобода транзиту та судноплавства, як під час війни, так і в мирний час (Ст. 23) (*Treaty of Lausanne*).

Додатково до договору було підписано «Конвенцію стосовно режиму Проток», яка повинна була конкретизувати положення Ст. 23. Необхідність укладання цієї Конвенції було викликано тим фактом, що до розгляду було запрошено делегацію Радянської Росії. Для торговельних і невійськових кораблів проголошувалася повна свобода судноплавства через Протоки, незалежно від приналежності та вантажу у мирний час. Якщо Туреччина дотримувалася нейтралітету у військовий час, то застосовувалися ті ж правила, що й у мирний час. Проте, якщо країна була задіяна у війні, то допускалося проходження кораблів нейтральних країн за умови, що вони не перевозитимуть контрабанду, ворожі війська чи громадян. При цьому контроль за судноплавством покладався на Туреччину.

Значно складніше врегульовувалося питання з військовими кораблями. У мирний час гарантувався вільний прохід вдень і вночі, проте максимальні сили, які могла проводити будь-яка держава не повинні були перевищувати тих, які належать у чорноморському регіоні найсильнішому флоту прибережної країни; разом з тим дозволялося надсилати державам за будь-яких обставин три судна, з яких жодне не буде водотоннажністю понад 10 000 тон. У військовий час, за умови нейтралітету Туреччини, гарантувалася повна свобода проходження для будь-яких кораблів, при

⁷ За цим сепаратним договором завершувалася франко-турецька війна. Туреччина, всупереч Севрському договору, отримувала території в Сирії (*Franco-Turkish Agreement of Ankara*).

цьому турецькій владі заборонялося впливати на свободу судноплавства. Якщо ж Туреччина була воюючою державою, то гарантувалося проходження військових кораблів нейтральних країн з обмеженнями щодо трьох кораблів або розмірів флоту, як у випадку з військовими кораблями у мирний час. Підводні човни дружніх до Туреччини країн мали проходити Протоки виключно у надводному стані. Для унеможливлення встановлення контролю з боку Туреччини проголошувалася повна демілітаризація Проток (відсутність укріплень, артилерії, збройних сил, окрім поліції та жандармів). Водночас, як і за Севрським договором, у Стамбулі була створена «Комісія Проток». До її складу ввійшли представники Франції, Великобританії, Італії, Японії, Болгарії, Греції, Румунії, Росії, Королівства сербів, хорватів і словенців під головуванням Туреччини. Право на приєднання надавалося США та незалежним прибережним державам. До функцій Комісії входив контроль за проходженням військових морських і повітряних кораблів (Convention on the Regime of Straits).

По суті, наполегливе прагнення Великобританії перетворити Протоки у міжнародну зону настільки підірвало авторитет султана (після Севрського договору. – *Авт.*), що тепер союзники зрозуміли – краще не наполягати на нейтральних Дарданеллах. Контроль було повернуто туркам, які пообіцяли безперешкодно пропускати кораблі. Порівняно м'які умови Лозанського договору стали абсолютною перемогою націоналістичного руху Мустафи Кемалю (Bruton, 2018: 20-21). За спостереженнями Ф. Брауна турки твердо та послідовно стояли на платформі свого Національного пакту 1919 р., який стверджував право Туреччини на повний суверенітет нарівні з усіма іншими народами. Він пов'язував їх успіх з двома факторами: роз'єднаністю та взаємною недовірою союзних держав і національним характером боротьби турків. Фактично союзники потерпіли поразку і тому були у «принизливому невідгідному становищі» на Лозанській конференції (Brown, 1924: 114-115). Б. Шмітт, детально аналізуючи процеси підписання договорів після Першої світової війни, переконаний, що Лозанський договір був укладений між Туреччиною та союзниками «на рівних» (Schmitt, 1960: 101, 108). Геостратегічне значення країни після 1923 р. не зменшилося, а, навпаки, зросло (Yurtsever, 2022: 217).

Отже, підписання Лозанського договору можна вважати перемогою молодій турецькій державі здобутої на полях битв, а не за столом перемовин. Набуття М. Кемалем часткового контролю над Протоками пояснюється також і спільними франко-британськими спробами не допустити турецько-радянського альянсу, який би загрожував інтересам союзників у чорноморському та середземноморському регіонах. «Обмежений суверенітет» Туреччини над Протоками гарантувався демілітаризацією її берегів, а отже, по суті, у будь-який момент агресор міг безперешкодно вийти / зайти до Чорного моря. Окрім цього, вразливість країни пов'язувалася з відкритістю частини території та Стамбула для можливого десанту. Гарантування такого status quo було на користь Великобританії та Франції, які фактично контролювали Лігу Націй, а отже могли використовувати відкриття / закриття Босфору і Дарданелл в своїх інтересах. В умовах Версальсько-Вашингтонської системи Анкара змушена була прийняти такий спосіб врегулювання статусу Проток, очікуючи зміни у стані міжнародних акторів.

* * *

У 1930-х рр. різко змінився міжнародний баланс. Німеччина й Італія виступали за ревізію Версальсько-Вашингтонської системи, натомість Великобританія та Франція прагнула її зберегти. Важливим для нових умов розвитку системи міжнародних відносин стало залучення Туреччини як міжнародного актора. Для цього потрібно було врегулювати статус Чорноморських проток, що й було оформлено «Конвенцією про режим проток», прийнятою 20 липня 1936 р.⁸ у місті

⁸ Набула чинності в Україні з квітня 1992 р. (Convention concerning the regime of the Straits).

Монтре (Швейцарія). С. Фей переконаний, що М. Кемаль був задоволений статусом Босфору і Дарданелл за Лозаннським договором, поки Ліга Націй видавалася сильною. Коли ж її розпочали ігнорувати (Японія в Маньчжурії, Б. Муссоліні в Ефіопії, Гітлер в Європі) президент Туреччини почав хвилюватися за безпеку Стамбулу та Проток, прагнути відновити укріплення та тримати війська в регіоні. Замість вчинити за прикладом А. Гітлера, який в односторонньому порядку розривав договори, М. Кемаль скликав конференцію (Faу, 1946: 483).

З самого початку роботи конференції проявилися розбіжності між чорноморськими та нечорноморськими державами. Радянський Союз прагнув, щоб прибережним державам було надано повну свободу проходження через Протоки власних кораблів і максимально обмежений прохід для флотів нечорноморських країн. З іншого боку, країни, які не мали берегової лінії у Чорному морі, передусім Великобританія, турбувалися про встановлення «розумного балансу». Що ж до решти причорноморських країн, то вони прагнули захистити себе на випадок виникнення проблем. Тому Туреччині доводилося лавірувати (Tosun, 1994: 101-102).

Договір у Монтре, розроблений представниками Болгарії, Франції, Великобританії, Греції, Японії, Румунії, Туреччини, Радянського Союзу та Югославії⁹, повинен був «...впорядкувати прохід і судноплавство у протоках Дарданелли, Мармуровому морі та Босфорі...». Вже у Ст.1 підтверджувався принцип права свободи проходу та судноплавства. У мирний час торговельні судна користуються правом повної свободи проходу та судноплавства у будь-який час, з будь-яким вантажем і під будь-яким прапором (Ст.2). Окрім сплати мит передбачався санітарний контроль (Ст.3). Що ж до військового часу, то за умови, що Туреччина дотримується нейтралітету, забезпечувалася свобода проходження будь-яких кораблів з будь-яким вантажем (Ст.4). Якщо ж країна брала участь у війні, то надавалася свобода судноплавства для кораблів нейтральних країн за умови, що їхні вантажі не використовуються противником (Ст.5). Для убезпечення від контрабанди було передбачено проходження суден лише вдень і, за потреби, забезпечуватися лоцманським проведенням (Ст.6). Значно більше уваги відводилося військовим кораблям.

Вперше було виокремлено вимоги до прибережних чорноморських і неприбережних країн. Першим (Туреччина, Румунія, Болгарія, Радянський Союз) дозволялося проходження у мирний час: лінійних кораблів будь-якого тоннажу за умови, що вони рухаються поодиноці та ескортуються не більше, ніж двома есмінцями (Ст.11); підводних човнів, які поверталися на бази, побудованих або придбаних за межами Чорного моря, які проходили Протоки вдень та поодиноці у надводному стані (Ст.12); інших легких і допоміжних кораблів, які повинні рухатися вдень (Ст.10).

Для військових суден нечорноморських держав, незалежно від мети перебування у Чорному морі, встановлювалося 21-денне обмеження (Ст.18). Встановлювалася особлива процедура повідомлення турецького уряду про проходження військових кораблів по дипломатичних каналах – зазвичай це було вісім днів, але, бажано, щоб для неприбережних держав це було за 15 днів. Сторона повідомляла про призначення, подавала інформацію про кораблі (назва, тип і кількість), дату проходу та повернення (Ст.13). Окремо визначалися обмеження по водотоннажності суден (Ст.14, 18).

Що ж до проходження військових кораблів під час війни, то якщо Туреччина нейтральна – зберігався такий же порядок, як і у мирний час. Встановлювалася заборона військовим кораблям воюючих країн на захоплення, відвідування чи огляд інших кораблів (Ст.19). Якщо ж Туреччина була воюючою стороною, то вона

⁹ Німеччина не була запрошена на конференцію в Монтре, оскільки вона не підписувала Лозаннський договір. Проте, враховуючи, що проблема стосується майбутнього Європи, надіслала спостерігача. Натомість Італія не взяла участі, пояснюючи, що час проведення конференції невдалий, що середземноморське питання не може розглядатися без неї, а потрібно дочекатися завершення війни в Абіссинії (Fromkin, 1989: 70).

здійснювала пропуск на власний розсуд (Ст. 20). Окрім цього, якщо країна очікувала нападу, вона могла не пропускати військові кораблі, проте повинна була повідомити про своє рішення підписантів Конвенції та Генерального секретаря Ліги Націй. Якщо Ліга Націй більшістю у $\frac{2}{3}$ голосів встановить факт порушення Конвенції та більшість підписантів підтримають це рішення, то Туреччина повинна відмовитися від закриття Проток (Ст. 21).

Згідно додаткового протоколу Туреччина мала право негайно ремілітаризувати зону Проток (будувати військові споруди й укріплення, тримати війська¹⁰). Протоки були повністю передані під контроль Туреччини – навіть міжнародна «Комісія проток», пролонгована Лозаннською конференцією, була ліквідована, а її функції передані уряду Туреччини, на який покладался нагляд за виконанням Конвенції Монтре (Convention concerning the regime of the Straits). Проти ліквідації Комісії виступала Великобританія під час перемовин у Монтре, найбільшу підтримку Туреччині у цьому питанні надала Румунія (Yilmaz, 2022: 19).

Прибережні чорноморські країни, передусім СРСР, побоювалися можливої інтервенції з боку інших держав. Тому вони були зацікавлені у зміні статусу Проток. Проте, Туреччина, хоча й була зацікавлена у перемінах, очікувала сприятливої міжнародної кон'юнктури для мирної зміни режиму судноплавства. Конвенція Монтре показала, що Ататюрк надавав великого значення мирним методам у своїй зовнішній політиці та здатен був прораховувати баланси в дипломатії (Yilmaz, 2022: 19). Турецька республіка досягла довгоочікуваного результату використавши зміни у світовій політиці. В умовах глобальної кризи, що насувалася, країні вдалося вибудувати баланс між Радянським Союзом і Заходом. У Тусун пов'язує цей успіх М. Кемаля з позицією Великобританії, яка підтримала турецьку точку зору на статус Проток в умовах посилення становища Італії у Східному Середземномор'ї. У нових реаліях британська дипломатія прагнула повернути на свій бік Туреччину, щоб урівноважити вплив Італії. Для турецької сторони таке зближення було вигідне через потужний британський флот, у той час як Радянський Союз «не мав потужної військової міці» (Tosun, 1994: 109).

Фактично, боротьба міжнародних акторів за контроль над Протоками завершилася перемогою Туреччини, яка за столом перемовини змогла досягнути ремілітаризації Проток і контролю за судноплавством. У Монтре Великобританії, в умовах руйнації Версальсько-Вашингтонської, вдалося здобути собі союзника та не допустити турецько-радянського союзу. Більш ніж 15-річна боротьба за контроль завершилася відновленням турецького суверенітету над Протоками. Проте, ми не можемо стверджувати про відновлення «давнього османського права» 19 ст., коли Османська імперія самостійно приймала рішення про проходження іноземних військових кораблів. У 20 ст. такі важливі питання вже вирішувалися у колі ключових європейських акторів.

Висновки. Отже, після Першої світової війни розгорнулася боротьба між союзниками по Антанті за контроль над Чорноморськими протоками. Важливість цього питання диктувалися боротьбою з Радянською Росією та підтримкою білогвардійського руху, бажанням домінувати в Османській імперії та її розчленуванням, сприяння грецькій інтервенції тощо. Проте, якщо під час Великої війни між союзниками (передусім Великобританією та Францією) була єдність, то після перемоги розпочалося суперництво. Севрський мирний договір 1920 р. гарантував свободу судноплавства торговельним і військовим кораблям будь-яких країн у мирний і військовий часи. Така модель статусу відповідала потребам Великобританії, яка мала потужний військово-морський флот і прагнула домінувати в регіоні. Проте, цей договір не враховував інтересів націоналістичного руху турецького народу під керівництвом М. Кемаля, який прагнув здобути незалежність

¹⁰ Відповідно до положень протоколу, додатку до договору, 30 000 турецьких солдатів увійшли до зони Проток цієї ж ночі (Yilmaz, 2022: 19).

та зберегти територіальну цілісність, у тому числі контролюючи Босфор і Дарданелли.

Суперництво союзників і, головне, успіхи націоналістів, які відстояли незалежність, використовуючи у тому числі й допомогу від більшовиків, призвели до перегляду статусу Проток. На Лозанській конференції 1923 р. Туреччина змогла покращити свої позиції за рахунок перемог у війні з греками та французами. Якщо проходження торговельних кораблів гарантувалося, то накладалися обмеження на військові. При цьому за рахунок демілітаризації Проток (відсутності укріплень та військових сил) Туреччину було позбавлено реального контролю над своєю територією. Задекларована участь у контролі над Босфором і Дарданеллами Ліги Націй виявилася неефективною через недосконалість її інститутів. Не було враховано під час Лозанської конференції позиції Радянського Союзу, одного з ключових міжнародних акторів регіону.

Геополітичні зміни 1930-х рр. призвели до перегляду статусу Проток. У першу чергу це було пов'язано зі спробами Італії встановити своє панування у Середземномор'ї, падінням ролі Ліги Націй, яка виявилася нездатною забезпечити мир у рамках Версальсько-Вашингтонської системи. М. Кемаль зумів зіграти на протиріччях між ключовими міжнародними гравцями та досягнути ремілітаризації Чорноморських проток. Вперше було розділено чорноморські та нечорноморські держави з різними режимами перебування у Чорному морі. Спроба союзників, передусім Великобританії, гарантувати вільне перебування свого флоту, навіть у мирний час, виявилася невдалою. Проте, за допомогою Конвенції Монтре вдалося досягнути формального нейтралітету Туреччини під час Другої світової війни та її вступу у війну на боці антигітлерівської коаліції 23 лютого 1945 р.

REFERENCES

- Brown, P.M.** (1924). From Sevres to Lausanne. *The American Journal of International Law*, 18 (1), 113-116.
- Bruton, R.** (2018). *Why the Great War Allies Failed to Enforce the Treaty of Sevres*. Norwich. Retrieved from <https://cutt.ly/5wLOug56>
- Convention concerning the regime of the Straits. Lausanne. July 24, 1923. (1927). *The Treaty of Sevres and the Acts Signed at Lausanne*. Izd. NKID, 84-87 // Конвенція касательно режима Проливов. Лозанна. 24 июля 1923 года. (1927). *Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне*. Изд. НКИД, 84-87.
- Convention on the Regime of Straits. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text // Конвенція про режим проток. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text
- DeLuca, A.R.** (1975). Montreux and Collective Security. *The Historian*. 1975, 38 (1), 1-20.
- Duroselle, Jean-Baptiste** (1999). *History of Diplomacy from 1919 to the Present*. Osnyov.
- Dietrich, J.** (2003). The Sevres syndrome: Turkish foreign policy and its historical legacies. *American Diplomacy*. Retrieved from <https://cutt.ly/GwLOoSrx>
- Fay, S.B.** (1946). Russia and the Near East. *Current History*, 10 (58), 481-487.
- Franco-Turkish Agreement of Ankara. Retrieved from http://www.hri.org/docs/FT1921/Franco-Turkish_Pact_1921.pdf
- Fromkin, D.** (1989). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. An Owl Book Henry Holt and Company.
- Giritli, I.** (1993). After the 70th Anniversary of the Treaty of Lausanne. *Ataturk Research Center Journal*, 9 (27), 473-478. Retrieved from <https://atamdergi.gov.tr/ozet/674/tur> //
- Giritli, İ.** (1993). Lozan Antlaşmasının 70. Yıldönümü Ardından. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9 (27), 473-478. Retrieved from <https://atamdergi.gov.tr/ozet/674/tur>
- Hurewitz, J.C.** (1962). Russia and the Turkish Straits: A reevaluation of the origins of the problem. *World Politics*, 14 (4), 605-632. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/i308644>
- Kozytskyi, A.** (2000). *Modern History of Asia and Africa (1918-1999)*. *A course of lectures*. Lviv: Afisha // **Козицький, А.М.** (2000). Новітня історія країн Азії та Африки (1918-1999 рр.). Курс лекцій. Львів: Афіша, 2000. 159 с.

- Kulinich, I.M.** (2003). Versailles system of international relations. *Encyclopedia of the History of Ukraine*, 1, 486. Kyiv: Naukova Dumka Publishing House // **Кулинич, І.М.** (2003). Версальська система міжнародних відносин. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 486.
- Kuznetsov, D.** (Comp.). (2013). *Chrestomathy on the history of international relations*. 4. Modern times. Blagoveshchensk // **Кузнецов, Д.** (сост.). (2013). Хрестоматія по історії міжнародних отношений. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск.
- Lastovsky, V.** (2018). History of International Relations: Theoretical Format. *International relations: theoretical and practical aspects*, 2, 34-43. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330> // **Ластовський, В.** (2018). Історія міжнародних відносин: теоретичний формат. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 2, 34-43. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330>
- Letter from the People's Commissar of Foreign Affairs of the RSFSR to Mustafa Kemal Pasha, Chairman of the Grand National Assembly of Turkey Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/15.htm> // Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемаль-паше. Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/15.htm>
- Montgomery, A.E.** (1972). The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920. *The Historical Journal*, 15 (4), 775-787. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2638042>
- Nolfo, E. di.** (2003a). History of International Relations: Methodological Problems. *Ural Bulletin of International Studies*, 1, 9-34 // **Нольфо, Э. ди.** (2003a). История международных отношений: методологические проблемы. *Уральский вестник международных исследований*, 1, 9-34.
- Nolfo, E. di.** (2003b). *History of International Relations, 1918-1999*. Logos // **Нольфо, Э. ди.** (2003b). *История международных отношений, 1918-1999*. Логос.
- Ökten, K.** (2008). Montreux Straits Convention (Master tezi). Retrieved from <https://cutt.ly/fwLOsXTo> // **Ökten, K.** (2008). *Montreux boğazlar sözleşmesi* (Master's thesis). Retrieved from <https://cutt.ly/fwLOsXTo>
- Rogan, E.** (2016). *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*. Basic Books.
- Rose, G.** (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51 (1), 144-172. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25054068>
- Schmitt, B.E.** (1960). The Peace Treaties of 1919-1920. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 104 (1), 101-110. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/985606>
- The Sevres treaty revised.** (1922). *Current History (1916-1940)*, 16 (2), 211-215. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/45329310>
- Tosun, H.** (1994). Montreux Straits Convention Final Stage in the Straits Problem. *Atatürk Yolu Journal*, 4 (13), 87-112. DOI: https://doi.org/10.1501/Tite_0000000221 // **Tosun, H.** (1994). Montrö Boğazlar Sözleşmesi Boğazlar Sorununda Son Aşama. *Atatürk Yolu Dergisi*, 4 (13), 87-112. DOI: https://doi.org/10.1501/Tite_0000000221
- Treaty between Russia and Turkey (Moscow. March 16, 1921) // Договор между Россией и Турцией (Москва. 16 марта 1921 г.). Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/19.htm>
- Treaty of Lausanne (24 July 1923). Retrieved from https://www.mfa.gr/images/docs/diethneis_symvaseis/1923_lausanne_treaty.doc
- Yilmaz, A.Y.** (2022). History of Turkish Straits Problem. *Current Debates on Social Sciences*, 9, 15-21.
- Yurtsever, S.** (2022). Turkish Foreign Policy in the Atatürk Era within the Framework of Misâk-1 Milli. *Erzincan University Journal of Institute of Social Sciences*, 15 (2), 215-236. DOI: <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1116387> // **Yurtsever, S.** (2022). Misâk-1 Millî Çerçevesinde Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 215-236. DOI: <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1116387>